

VIKTOR NOVAK

MARGINALIJE UZ HISTORIJU ZADARSKOG
MANASTIRA SV. MARIJE U XII STOLJEĆU

POSLIJE VEĆENEGINE SMRTI

Tok historijskog razvitka manastira zadarskih benediktinki, sv. Marije, poslije smrti druge abatise Većenege (1111), kćeri Čikine i sestre kralja Petra Kresimira IV, prema sačuvanim dokumentima ne može se u potpunosti ni sagledati ni opširnije prikazati. Zbog brojnih nedostataka neophodnih izvornih materijala nailazi se na neizbježne praznine te će se uzalud nastojati da se one popune. Slabo tu pomažu i dvije redakcije manastirske kronike u sačuvanim *Descrizione* i *Memorie*.¹ Jer i podaci ova dva manastirska spisa ne samo da su oskudni nego su često i protivrječni u odnosu na druge dokumente, bilo manastirske, bilo takve koji o njima govore u nemanastirskim spomenicima. Dovoljno je upozoriti na činjenicu da ni spisak starješina manastira, abatise, nije potpun i da se pojavljuju dublete jedne i iste abatise, sa dva različita čitanja njena imena. Najčešće pomažu u popunjavanju tih praznina pojedini privatnopravni dokumenti koji se posredno ili neposredno odnose na određene interese manastirskog upravljanja njegovim posjedima. Odatle ne može se očekivati neka određenija rekonstrukcija slike historijata manastira sv. Marije tokom XII stoljeća. A to, na žalost uostalom vrijedi i za dalja vremena tokom čitavog srednjeg i novog vijeka. To ipak ne znači da ono do čega se može doći i što se može iskoristiti kao autentičan materijal da nam ne bi pokazalo da je manastir u burnim decenijama XII stoljeća sačuvao i svoj ugled, umnožio svoje posjede i da je ispunjavao svoju kulturnu zadaću u Zadru prema namjenama osnivateljice, bolje obnoviteljice Marijina manastira, prve abatise Čike, ostajući i dalje veoma dugo isključivo manastir u kome su se nalazile kćeri i udovice hrvatskih plemića i one zadarskog patricijata.

O prvoj nasljednici Većenege zna se vrlo malo. Isključivo samo njeno ime. Bila je to prema *Descrizione* Tolja (Tollia), koje se ime inače u istovremenim

¹ V. Novak, *Zadarski kartular samostana svete Marije*, Zagreb 1960, (ne 1959. kako je označeno na naslovnoj strani!), 8-9.

dokumentima nigdje ne spominje. Nema sumnje da je ona bila duže vremena u manastiru još u vrijeme Većenegina starješinstva. Kakvu je rodu pripadala Tolja ništa se ne može naslućivati. Da je bila Hrvatica, to rječito govori njeno ime.² Da li je bila Zadranka ili iz neke plemićke porodice daleko izvan Zadra, takođe se ništa ne može reći. Što vrijedi za Tolju, to još više za najveći dio monahinja, koludrica, bez obzira kakvu su rodu ili plemenu pripadale. Njihova se imena tu i tamo pojavljuju ili onda kad s nekim naročitim zavještanjem roditelji šalju kćer u manastir ili se pojavljuju kao svjedokinje pri sporovima koje je manastir imao u vezi pozljeđivanja njegovih prava na neke određene posjede koje su druga lica svojatala.

Za Tolju se ne može iz *Descrizione* saznati ni koliko je bila vremena na čelu manastira. Ali izvan sumnje je da jedna nova abatisa koju sastavljač *Descrizione* spominje uz 1118. godinu kao abatissa Troila nije nitko drugi nego loše pročitana Tollia iz nekog dokumenta koji je zacijelo bio sastavljaču kronike teško čitljiv, ili je prebrzo izveo neispravan zaključak. Tako Tolja posta u njegovu čitanju 1118. Troila. Svakako je izbor nove abatise poslije Većenega dao prvenstvo najzaslužnijoj koja se već ranije istakla svojim vrlinama i ugledom u manastiru. A poslije te Tolje zadugo se ne javlja nijedno ime, a kamo da se zna za ma kakvo djelovanje njenih nasljednica. Trebalo je da prođe kojih dvadesetak godina da se nađe uz 1148. godinu zabilježeno ime opatice Bone. I to opet samo ime, jer se o njenu djelovanju inače ništa više ne saznaje. Tako, dakle, čitave prve polovine XII stoljeća veoma malo znamo o manastiru sv. Marije, ukoliko ne pomišljamo na teška vremena koja je Zadar proživljavao. A sve to moralo je imati odjeka i na život zadarskih benediktinaca kao i benediktinki koji su se tako saživjeli s gradom koji ih je prigrlio kao svoje najistaknutije predstavnike crkvenih i kulturnih stremljenja. U svetomarijskom Kartularu ne nalazi se iz tih vremena baš nikakvih vijesti. Ali ta šutnja možda baš govori o strahovitim danima koje su i svetomarijske duvne proživljavale u strahu od iznenađenja i nevolja koja su ta vremena sa sobom nosila.

Jedva može biti sumnje da su se i te bar po imenu poznate abatise kao i one nepoznate i te kako starale da sačuvaju tekovine koje su im u baštinu namrle Čika i Većenega. Borbe hrvatskougarskih kraljeva za posjedovanje Dalmacije, stalne opasnosti od ratnih zapleta s Venecijom koja je neprestano nastojala da ovlada čitavom Dalmacijom, a napose Zadrom, unosile su među građane bez obzira na to kojoj su se strani priklanjali vječita uznemirenja i strah od krvavih, opasnih iznenađenja. Venecija je uspjela da podloži Zadar u vrijeme vladanja slabog Kolomanova sina Stjepana II (1116–1131) jer je to tada odgovaralo i Bizantu koji se nikad nije odrekao svojih suverenih prava nad Dalmacijom, bez obzira na to kome je u koje vrijeme prepuštao upravljanje Dalmacijom. Ali borbe koje je Venecija imala stalno da vodi u Dalmaciji, napose sa Zadrom, teško su je pogađale. Te 1117. godine gubi pod Zadrom život mletački dužd Faledro.³ Njegov nasljednik, dužd Michiele (1117–

² Postoje i muška imena, sasvim slavenskog oblika, Tolje i Toljen. T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 100, 107, 218, 262, 296. Sin humskog kneza Miroslava zove se Toljen (K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952², 156, 171, 175).

³ F. Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301)*. I. Zagreb 1944, 29–36.

1130) dao je razoriti Belgrad na moru, a to najviše stoga, što su Zadrani u tom izrazito hrvatskom gradu, inače kraljevskom iz doba narodne dinastije, imali snažno uporište. Tada su stradala i dva benediktovska manastira, muški sv. Ivana Evanđeliste i ženski sv. Tome, koji je bio osnovan oko 1065. godine.⁴ Nesreća koja je zadesila belgradske benediktince odjeknula je i u srcima njihovih sestara u Zadru, u sv. Mariji. Ne samo osjećanja prema postradalima nego još više solidarnost zadarskih benediktinaka, koja se u tim trenucima izvanredno manifestovala omogućila je belgradankama da se ne samo sklone nego i stalno nastane u zadarskoj sv. Mariji. Kroničar u *Descrizione* zna, da su te belgradske benediktinke bile primljene u Zadru kao rođene sestre. Nema sumnje da su one i ranije održavale veze jer im je vrijeme osnivanja njihovih manastira padalo u isto vrijeme, za kralja Petra Kresimira IV čiju su naklonost i one uživale. Ali te nevolje koje su zadesile belgradske benediktinke uveliko su povećale imanjanje zadarskih benediktinki. Od pokretne imovine one su iz Belgrada ponijele sve što je bilo moguće, a ostali su im njihovi prihodi od zemalja koje im Venecija nije oduzela. Tako su sestre iz sv. Tome povećale imanjanje sv. Marije i njihove znatne komplekse raznih kategorija zemljišta, polja, vinograda, pa i šuma.⁵

Nema nikakvih vijesti za čitavo vrijeme Čike i Većenege da je manastir sv. Marije došao u ma kakav sukob ili imao neke nesporazume s krševanskim benediktincima, kojih je opat bio nad manastirom sv. Marije prva i neposredna crkvena vlast, viša, tada, nego što je u Zadru bio i sam biskup jer su tu autonomnu, unutrašnju organizaciju i hijerarhijsku vlast određivala pravila reda sv. Benedikta. Među njima su postojali najbolji odnosi. Nema sumnje, da je taj sklad nešto remetilo, to bi se svakako odrazilo u samom Kartularu ili ma u kom drugom dokumentu izvan krševanskog Kartulara ili biskupskih intervencija kojih je nerijetko bivalo među zavadenim crkvenim licima ili ustanovama, pa i manastirima. Sve se to može inače da nalazi u raznim dokumentacijama takvih sporova koji nam koliko toliko o tome govore već i u XII, a više u XIII stoljeću.

Inače dobri odnosi između sv. Krševana i sv. Marije iz prvih decenija postanka obnovljenog manastira sv. Marije kao da su se zategli i poremetili u četvrtom deceniju XII stoljeća. Tome je bio uzrok samo jedan dio zemlje u Obrovcu, koji je, navodno, prema mišljenju svetokrševanskih benediktinaca došao u sklop svetomarijskih zemalja na nedopušten način. A za brazdu zemlje znali su se zakrviti ne samo seljaci nego i njeni gospodari, u ovom slučaju dva benediktinska manastira u Zadru. Njihove zemlje su obrađivali vilani i drugi slobodni ljudi, zemljoradnici, pod određenim ugovorenim uvjetima tada kao sigurno već i u XI stoljeću. Orađivači manastirskih zemalja bili su pod zaštitom i brigom manastira, ali i pod obavezama preuzetim pri ugovaranjima, bilo za određeno vrijeme, bilo doživotno, u stvari stalno prema

⁴ Fr. Rački, *Documenta*, 64; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 662.

⁵ *Descrizione*, fol. 19vo.

tadašnjem uopćenom agrarnom emfiteutičnom sistemu.⁶ Tako su se, zbog neodgovornog zahvata svetomarijskih vilana na granici svetokrševanskog posjeda žestoko sudarili sv. Krševan i sv. Marija. Spor se toliko zaoštio da je trebalo da među njima presuđuje biskup na koga su obje strane apelirale. Ali, kako se radilo i o vilanima, suđenju je prisustvovao i komes Petar. Na žalost ne zna se za imena ni opata ni abatise, mada se spominje niz imena svjedoka koja su sačuvana u biskupovoj i komesovoj presudi. To se desilo 1134. Svada između ta dva tako ugledna zadarska manastira, čini se po svemu, niti je bila mala niti bez uzbuđenja za obje strane, ali i za Zadrane izvan crkvenih krugova koji su uvijek priželjkivali takve vrste mediievalnih spektakla. Nema sumnje da je neobično zanimljivo što se dokumenat koji o tome govori ne nalazi u svetomarijskom Kartularu. Ali ne zna se ni za ime pisara tog sudskog dokumenta. Dokumentat se nalazi sačuvan u Državnom arhivu Zadra.⁷ U njemu se kaže: »orta est contentio inter abbatem sancti Grisogoni cum monachis suis et abbatissam sancte Marie cum monialibus suis propter quasadam terram in Brauizo.«⁸ Nepoznatog imena abatisa sv. Marije optužila je manastir sv. Krševana »da je s požudom i lakomošću svoga vremena« otuđio dio svetomarijske zemlje. A o tom dijelu zemlje su i abatisa kao i sve koludrice tvrdile da je pripadala njihovom posjedu. Nasuprot toj kategoričkoj optužbi, uperenoj protiv svetokrševanskih benediktinaca oni su s jednakom odlučnošću tvrdili da su to učinile sestre benediktinke sv. Marije. Objе stranke imale su svoje braniocе. Krševanski manastir zastupao je Petrus Bergulus, a svetomarijski Zanizus, sin priora Vitače. Vrhovni suci bili su zadarski biskup Mihailo i komes Petar. Saslušavanje zavađenih stranaka pokazuje osobit primjer kako se u to vrijeme pristupalo suđenju, kako se ono vršilo i najzad okončalo izricanjem presude. Pošto su protivnici dugo raspravljali, zapravo prepirali se – svakako se tu misli na protivničke advokate – zacijelo jedni drugima prebacujući i sumnjičeći se – »diu autem inter se illis litigantibus« – suci su se obratili svetomarijskom advokatu sa pitanjem da li benediktinke imaju pouzdane svjedoke koji bi o svemu tome nešto više znali. Taj zastupnik sv. Marije predložio je kao takva arhidakona Majona koji je navodno bio prisutan kad je biskup Grgur, dakle još suvremenik Večenege,

⁶ I. Beuc, *Statut zadarske komune iz 1305. godine*. »Vjesnik državnog arhiva u Rijeci«, II, (Rijeka 1954), 622–625. Naime, vlasnik zemljišta mogao je da da na zasađivanje i obradivanje neko još neobrađeno zemljište. Najčešće je riječ o vinogradu, po određenoj pogodbi podavanja vlasniku godišnji dio prihoda. Dakako, najveći je pripadao obrađivaču. Pri otuđivanju takva zemljišta, obrađivač ili njegov nasljednik, dužan je najprije da ponudi otkup vlasniku, a ako se ovaj složio, novi obrađivač bio je dužan da daje vlasniku određen prihod s takva zemljišta. I zadarski statut zna za »ius emphiteoticum.« Ovaj agrarno-pravni običaj lijepo se vidi u svetomarijskim dokumentima iz 1236. godine. (Vidi V. Novak, *Zadarski kartular*, 210–215.)

⁷ T. Smečklas, *Codex diplomaticus*, II, 44–45. Svakako treba upozoriti da se na prvi pogled čini kao da je dokumenat sačuvan u kasnijem prijepisu te da nije suvremen suđenju. Naime, u dokumentu se stalno spominje zadarski *nadbiskup* koga Zadar stvarno dobija tek 1154. godine. Međutim, vidi se da su zadarski biskupi još i prije bule pape Anastazija IV prisvajali titulu nadbiskupa. (Vidi: F. Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, 76–77.) Prema tome nema nikakva razloga da se sumnja u ispravnost dokumenta, mada ga ne nalazimo među kartularskim materijalima.

⁸ Idem.

razgraničio te zemlje dva manastira.⁹ Arhidakon Majo se od starosti nije micao iz kuće pa su mu poslali dvojicu zadarskih plemića, (»duo ingenui viri«) da se kod njega izvijeste o svemu što je bilo predmet suđenja. Ali »vernerandus senex« odlučno je porekao da nije prisustvovao spomenutom razgraničenju u vrijeme biskupa Grgura, pa dosljedno nije ni mogao ma šta vidjeti i saznati.¹⁰ Da li je odgovor starog, već oronulog arhidakona, bio rezultat nesjećanja (jer to se imalo dogoditi još prije 27 godina!), ili je i tu možda došla do izraza solidarnost s muškim benediktincima, a nenaklonost prema favoriziranim benediktinkama u doba kralja Kolomana, teško je ma šta reći. Svakako, teško se može pretpostaviti da su benediktinke mogle da se posluže nekom nečasnom ili nedoličnom radnjom da bi tu brazdu zemlje o kojoj se prepiralo svojatale za sebe i za svog obrađivača tog graničnog posjeda. Sve je to sigurno teško pogodilo svetomarijske benediktinke kad im je tako krupan i moguć argumenat otpao i nesumnjivo zbunio i postidio zastupnika manastira. Suđenje je moralo da se prekine i odloži da bi se našao pravi i pravedni izlaz iz afere nesumnjivo neprijatne za ugled oba manastira.

Poslije nekoliko dana na inicijativu krševanskog opata, na žalost neimenovanog, biskup i komes su pošli s njima i s predstavnicima sv. Marije u Obrovac da bi se na licu mjesta lakše orijentirali i mogli donijeti najpravičniju odluku. Koliko odjednom dobre volje kad se kaže »quatenus deinceps nullum litigium, nulla contentio posset oriri inter duo predicta monasteria.« Tada su, doista, s biskupom Mihajlom i komesom Petrom krenuli u Obrovac, opat i abatisa, svjedoci i advokati. Tu su kod crkve sv. Petra koja je pripadala manastiru sv. Krševana mirno raspravili sporno pitanje. I tu je bilo istraživanja. Naime, starosjedoci u Obrovcu, kao dobri poznavaoči prilika, mogli su da budu od pomoći pri donošenju pravične odluke. Ali, čini se, da se sada takođe konsultirao i neki kartular jer se kaže »... et per ostensionem *analium* et recordationem veteranorum«. Tada se utvrdilo da je polovina kuhinje na tom posjedu prelazila na teren manastira sv. Krševana i da je to bio taj tako težak razlog za spor koji je toliko uzbudio dva manastira, a s njima nesumnjivo i mnoge Zadrane u raznim raspoloženjima. Na molbu i savjetovanje biskupa i komesa, a tako isto i abatise, prisutnih svjedoka, svećenika i svjetovnjaka, pristao je najzad krševanski opat kao i njegova braća da se taj dio zemlje na kome su benediktinke ili njihov obrađivač zemlje izgradili kuhinju ipak ustupi sv. Mariji unatoč tome što je bilo dokazano da je taj komad zaista pripadao sv. Krševanu. Da bi se izbjegli eventualni kasniji nesporazumi na

⁹ Nikako nije isključeno da se tu radilo o onim zemljama, koje još 1107. godine nabavila u Obrovcu abatisa Večenega. Dakle, nekako prije 27 godina. Tada je bio prisutan i biskup Grgur, koji je, po svemu, sam napisao taj dokumenat, jer je on bio upravo taj koji je izvršio razgraničenje između zemalja obaju manastira. Sada, 1134. godine spominje se njegova »iudicialis ratio«. (Vidi V. Novak, *Zadarski kartular*, 196-198; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 18, 44.)

¹⁰ Kad se zagleda bolje u kratki dokumenat iz 1107. godine koji je, po svemu sudeći, doista napisao sam biskup Grgur, prisutan je bio i zadarski arhidakon Marin, *Marin archidiaconus*, u posve hrvatskom obliku, a ne Madius ili Majo! Nema sumnje da iznenađuje da se benediktinke ni njihov zastupnik n'su koristile tim nesumnjivo za njih vrlo važnim dokumentom jer on je mogao da posluži raščišćavanju pitanja spornih granica, i to upravo tamo gdje su se one po svemu sučeljavale. Izvodi o tim Večeneginim kupovnama u Zadarskom su kartularu veoma kratki. (V. Novak, *Zadarski kartular*, 196-198, 258; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 18, 45.)

tim pograničnim predjelima između zemalja dva manastira, odlučeno je da se postave kameniti međaši, obilježeni siglom »G«, i to stoga kako ne bi smjela da prestupi tu granicu ni ljudska noga kao ni neke životinje, koje bi pripadale manastiru sv. Marije – »ut extra hos terminos non liceat hominibus sancte Marie in occidentem vel pedem ponere vel quodcumque animal minare.«¹¹

Teško je bliže odrediti koji su razlozi, osim tih spomenutih detalja, mogli da dovedu do takve netrpeljivosti, do prave svade koja je nesumnjivo bila od štete po oba manastira, za njihov ugled koji su oni inače uživali u Zadru. Nije isključeno da su se prisniji odnosi između oba manastira poremetili već u vrijeme kralja Kolomana koji je toliko favorizirao benediktinke, a nije baš ničim pokazao svoju naklonost prema sv. Krševanu, a možda i zbog mogućnosti da su benediktinci bili na strani Kolomanovih zadarskih protivnika kojih je i te koliko bilo. Zar je još uvijek darovani veličanstveni zvonik sv. Mariji koji je dominirao nad svim zvonnicima stalno ukazivao na nekadašnjeg ktitora – zaštitnika i izazivao ljubomoru kod svih onih kojima kralj nije ukazao nikakve znake milosti, napose ne u materijalnim dobrima? Izmirjenje koje je nastupilo poslije okončanog spora svakako nije bilo ni najslabije niti je moglo da pozlijedene benediktinke uvjeri u njihovu krivicu. To više kad se tako odlučno istaklo u presudi da odsada ne smije više nijedna noga sa zemljišta sv. Marije da prijeđe krševansku granicu, štaviše, da se ne smije dopustiti da tu odluku povrijedi manastirska stoka koju su odgajivali koloni sv. Marije.

Nije prošlo ni četvrt stoljeća od tog nemilog spora s krševanskim benediktincima kad se pojavio novi. Ali taj nije sada bio s benediktincima, već benediktinkama sv. Platona u Zadru. Bilo je to godine 1167. Tada je bila abatisa sv. Marije Scemosa, a na čelu sv. Platona bila je Vranja. Kao za nesreću, i opet se radilo o zemlji u Obrovcu gdje su i ove benediktinke sv. Platona imale zemljišta, datog na obrađivanje seljacima. Granice tih njihovih zemalja spominju se pored svetomarijskih godine 1107. kad je Večenega kupila spomenute već zemlje od Stjepana Drašćevca, a jedna od njih se nalazila s južne strane »que est nunc sancti Platonis in australi parte.«¹² A tu su bile i one zemlje koje je još 1072. godine sv. Mariji darovao Petar Semivitov (o. god. 1072).¹³

Kako je i taj spor bio crkveno-svjetovne prirode, to su ga i opet presudili sada već nadbiskup i gradski komes. Nadbiskup je bio Lampredije, a komes je bio Dominik Mauroceno. Abatisa Vranja je tvrdila, da su zemlje koje je Petar Semivitov poklonio manastiru sv. Marije u stvari zemlje sv. Platona. Svoje tvrđenje htjela je da dokaže jednim dokumentom iz koga se navodno vidjelo da te zemlje pripadaju sv. Platonu. Međutim taj dokumenat nesumnjivo je bio falsifikat. Taj dokumenat, koji je pripadao tom neimenovanom posjedniku njegovu, prekopljen je od strane sv. Platona za 20 zlatnih romana, zapravo od njegove abatise Vranje. Nasuprot tom falsifikatu mogla je Scemosa da sudu pokaže original Semivitove darovnice koja je kasnije našla

¹¹ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 44–45.

¹² V. Novak, *Zadarski kartular*, 258, i faksimil fol. 24vo; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 18.

¹³ V. Novak, *Zadarski kartular*, 245 i faksimil fol. 26°–26vo.

svoje mjesto i u manastirskom kartularu.¹⁴ Ali suci i povrh toga što je još postojao dokumenat od prije stotinu godina, nisu se usudili da odustanu od prve presude i da povjeruju dokumentima koji su se u pogledu njihovih pravnih dispozicija, potirali. Suci su se držali starih pravnih običaja da svjedočenje više vrijedi od postojećih dokumenata. Naime, od Scemose se zahtijevalo da se i ona s još šest koludrica zakunu da je istina sve ono što se u njihovom dokumentu daje manastiru sv. Marije, a da nisu istinite tvrdnje Vranje, odnosno njena kupljenog dokumenta. Svetomarijske benediktinke su mirne savjesti položile traženu zakletvu. To je za suce bilo od pune vrijednosti i nisu se više kolebali. Presuda je bila izrečena u korist manastira sv. Marije. Taj akt presude napisao je subdakon zadarske katedrale Ivan koji je vršio jednovremeno i notarsku službu.¹⁵

Ne treba se varati da je i taj spor u Zadru izazvao veliko interesiranje. Svakako, moralo je i uzbuđljivo ali i skandalozno djelovati saznanje da su se benediktinke sv. Platona o kojima se inače vrlo malo i zna poslužile jednim bezočnim falsifikatorom, možda i u uvjerenju da je doista vlasnik tog falsifikata bio ujedno i pravi vlasnik dotične zemlje koja je pripadala sv. Mariji. Senzacije takve vrste svakako su Zadrani dočekivali jednako temperamentno komentarišući kako se to i inače dešavalo na srednjovjekovnom Mediteranu. Dakako, često se dešavalo da su se u gradu kod takvih spektakla podijelili građani u dva suprotna tabora braneći one koje su simpatizirali ili im ma u čemu imali da budu zahvalni. Taj slučaj pokazuje koliko je srednji vijek obilovao falsifikovanjem protiv čega su se žestoko borile vlasti dalmatinskih komuna kojih statuti sadržavaju veoma oštre sankcije prema prestupnicima na tom području privatnog, društvenog života.

U manastiru sv. Marije tokom XII stoljeća zacrtat će znatne brazde abatisa Rožana, koje ime već govori da je bila sasvim sigurno Hrvatica. Prema sačuvanim podacima ona je bila ne samo veoma sposobna starješinka koja je umjela dobro da rukovodi poslovima oko čuvanja i unapređivanja materijalnih uvjeta manastira nego je ona svojom agilnošću i na području kulture bila jedan svijetao lik Zadra tih vremena. Ta izuzetno zanimljiva monahinja prvi put se dokumentarno može da zapazi tek 1170. godine. I to na žalost, samo u jednom kartularskom, vrlo šturom izvodu. A taj izvod pripada ruci već poznatog subdakona sv. Stošije, zadarskog notara Ivana. Naime, te iste godine je neka Stana, žena Gaudija Nedosjeka, po svemu već udovica, na samrti, predala svog sinčića Prvoša abatisi Rožani da se ona o njemu stara, da ga školuje i spremi za svećenički poziv. Abatisa je ostvarila želju samrtnice Stane i prihvatila je to dijete sa željom da ga osposobi za život kao svećenika, što je bilo sasvim u duhu vremena i manastirskih nastojanja. Prema ugovoru Rožana je postavila kao uvjet da se Prvoš spremi za svećenika, a ako to on ne bi htio ili ne bi uspjelo, imao bi da ostane zauvijek u službi manastirskoj. Samo pod tim uvjetom Rožana je preuzela malog Prvoša »ut illum litteras discamus.«¹⁶

¹⁴ Idem.

¹⁵ V. Novak, *Zadarski kartular*, 259–260 i faksimil 26vo–27ro; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 114–115.

¹⁶ V. Novak, *Zadarski kartular*, 260. Faksimil fol. 34vo; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 128.

Ovo je prvi poznati slučaj da su koludrice bile spremne da prihvate neko muško dijete i da ga u interesu manastira školuju i obrazuju, imajući dakako prvenstveno pred očima njegov svećenički poziv. U Zadru je u to vrijeme postojao quadrivium, kojega je postojanje nesumnjivo upućivalo i na postojanje triviuma.¹⁷ A u susjednom Diklu, blizu Zadra spominje se još kudikamo ranije trivium u jednoj povelji kralja Kresimira izdatoj u Ninu.¹⁸ Jer zacijelo su takve škole morale da postoje u svakoj biskupiji još od Ivana Ravenjanina s kraja VIII vijeka. Da su i benediktinci radili školski o tome, ne može da bude sumnje, pa su i kod njih prihvatani »pueri oblati« koji su se spremali za svećenički poziv ili bi ostajali u manastirima kao kaluđeri.¹⁹ Zato je taj slučaj veoma interesantan jer su se benediktinke takva posla prihvatile. Ta vrsta njihove aktivnosti, vjerojatno, nije bila povezana samo sa slučajem malog Prvoša. Jer o njemu nam govori samo taj sačuvani akt, što ne znači da i u druga vremena nije bilo sličnih pojava.

Iz jednog kasnijeg dokumenta, iz godine 1183. saznaje se da je u manastiru sv. Marije vršio dužnost kapelana Prvonja, što je nesumnjivo isto lice, Prvoš-Prvonja.²⁰ Prema tome nastojanja Rožane bila su uspješna. Prvoš je pokazao sposobnosti da zadovolji svojoj starateljki kao i željama majke da se domogne svećeničkog poziva kao zreo čovjek, čime je potpuno odgovorio uvjetima koje je abatisa postavila njegovoj majci na samrti.

Abatisa Rožana pokazala se i kao odlučna braniteljica materijalnih interesa manastira koji su bili ugroženi od nekih ljudi u Petrčanima. Naime, godine 1174. izazvali su Damanja, sin Zigalijev zajedno sa svojim sinom spor s manastirom sv. Marije, svojatajući neke manastirske zemlje. Te su se zemlje nalazile pored crkvice sv. Vigilija u Petrčanima gdje je manastir imao i druge posjede. Sudenju su predsjedali nadbiskup Lampridije i komes Dominik Mauroceno. Pored njih su još bili neki drugi zadarski suci i gradski konzuli. Dakako, to pokazuje da je to suđenje bilo od većeg značenja. Prije svega, potrebno je bilo da se na licu mjesta u Petrčanima izvrši uvidaj da bi se što sigurnije moglo presuditi koja od stranaka ima pravo. Poslije tog izvidanja vratili su se suci i parničari u Zadar gdje je donijeta presuda. Tu, u Zadru, morala se Rožana da zakune, zajedno sa svojim koludricama da je sve ono što one tvrde istina. To je naredeno i Damanji kao i dvanaestorici njegovih rodaka. Manastir je polagao na te zemlje pravo još iz vremena prve abatise Čike što je bilo i dokumentima pokazano. Međutim, pri suđenjima i donošenjima presude bili su kudikamo mjerodavniji tada svjedoci i zakletve, nego što bi to bila povelja ili kartular.²¹ Tada još nije postojao notarski instrument kome bi se poklanjala javna vjera jer bi morao da ima svoje mjesto i u notarskoj knjizi. Zato će trebati da prođe još dosta vremena kad će u XIII stoljeću notarska institucija biti faktor pune javne vjere. Dok se od manastira sv. Marije zahtijevalo da se zakunu tri kaluđerice, dotle se od

¹⁷ Fr. Rački, *Documenta*, 155.

¹⁸ Fr. Rački, *Documenta*, 62.

¹⁹ Š. Urlič, *Crstice iz dalmatinskoga školstva od dolaska Hrvata do g. 1910*, Zadar 1919, 3-7.

²⁰ V. Novak, *Zadarski kartular*, 263-264 i faksimil fol. 35ro-36ro; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, 187-188. »Prouon'a cappelanus ipsius monasterii.«

²¹ V. Novak, *Zadarski kartular*, 247, faksimil 10ro; 260-262, faksimil 11ro; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 136-137.

svjetovnjaka tražio veći broj, njih dvanaest, a takav je običaj bio u Dalmaciji već davno poznat.²² Tada se naime zakletvom pozivalo na Boga kao na svjedoka da je istina što se pod takvom zakletvom tvrdi. Iznenaduje da se ni Damanja kao niti tko drugi od njegovih bližnjih nije usudio da se za svoje tvrdnje pozove i na vlastitu zakletvu, te je time eo ipso bio presuđen spor u korist manastira sv. Marije. Zemlje koje su bile u pitanju sada su i sudskim aktom presuđene kao vlasništvo manastira. O tome je, dakako, izdat i dokument, dejudicationis pagina, a nju je napisao zadarski notar Matej, inače još i subđakon sv. Stošije. Notar Matej je taj dokument lično unio i u manastirski Kartular. A upravo time se još potvrđuje da je *Zadarski kartular* postojao u svom najstarijem dijelu još kudikamo ranije.²³ Treba da se kaže da je sv. Mariju u tom sporu zastupao advokat po imenu Crni, sin Kucilin. Za njega se saznaje iz nesumnjivo tada učinjenog razvoda tih zemalja u Petrčanimu jer se tu kaže da je taj spor on vodio, »sub tempore Cerne Cucilli filii, prudentissimi viri nostri aduocati.«²⁴

U vrijeme abatise Rožane manastir je primio jedno znatno zavještanje bogatog vlastelina Prodana, sina Gudecova i njegove žene Slave koja je odlučila da će se povući u manastir sv. Marije kad joj bude muž umro.²⁵ Pobožni Prodan u svom testamentu 1183. godine predaje svoju dušu i tijelo abatisi Rožani, želeći da bude sahranjen u svetomarijskom groblju pored današnje crkve u kome su ugledni Zadrani našli svoju vječnu kuću. U tom dokumentu naziva se Rožana kao »najreligioznija i bogu posvećena abatisa« – »Tradens animam et corpus meum in manus domine Rožane *religiōsissime et deo dicte abbatisse ecclesie sancte Marie uirginis cenobio uidelicet monacharum deo deuote famulantium, quod et iam dicta coniux mea sponte fecit.*« To dvoje supružnika ostavili su tako sv. Mariji sve svoje imanje koje su tokom cijelog života stjecali, – »omnia bona mea: domorum, uinearum, agrorum et omnium mearum rerum mobilium et immobilium in quocunque loco sunt...« Pri tom zavještanju nesumnjivo od velikog značenja za manastir sv. Marije koje je supružnicima sastavio subđakon i notar Matej bio je prisutan i manastirski kapelan Prvonja, nekadašnji gojenac abatise Rožane. Nema inače podataka za vrijeme kad je umro Gudecov sin Prodan i kad je njegova žena Slava ušla u manastir. Ali, po svemu se čini da je Prodan bio uistinu teže bolestan i da se nalazio pri kraju života 1183. Prema sačuvanim podacima u manastirskom Kartularu vidi se da je to veliko testamentarno zavještanje bilo i posljednje takva formata koje je manastir primio, a bilo je ravno onima iz vremena prvih abatisa Čike i Večenege. Već iz toga može se mirno zaključiti da je ugled manastira u doba Rožanina upravljanja bio velik, svakako zahvaljujući i samoj Rožani koja je znala da sačuva na visini stogodišnju tradiciju.

²² Vl. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, 1144–1146. Tako se zaklinju i dvanaestorica Rabljana (1177) i potvrđuju ovim jedan stari pravni običaj (consuetudo viduarum!), tj. kada je pop na čelu zadruga, tada on ima da bude odgovoran za jedno sa zadrugom, ne knezu, već biskupu. T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 151.

²³ V. Novak, *Zadarski kartular*, 201–204.

²⁴ V. Novak, *Zadarski kartular*, 262–263 i faksimil fol. 2ro–2vo.

²⁵ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 187, u regestu čita Prodan de Gudizo kao Prodan Gudičev. Međutim, još 1920. u mojoj *Scriptura Beneventana (Slavizmi u dalmatinskoj beneventani, 47)* pokazao sam da je ovo finalno –iz u stvari staroslovenski –bz, koji se kasnije preobražava u –ec ili –ac, a ne u –ić.

U spomenutom testamentu Prodana i Slave naziva se abatisa Rožana kao »domina religiosissima«. To je nesumnjivo odjek poštovanja i ugleda koji je Rožana uživala u Zadru. Nikako nam se ne čini da je to jedna samo literarno iskazana fraza notara Mateja, već da je to sigurni odraz poštovanja koje je Rožana uživala ne samo u Zadru nego u čitavoj Dalmaciji. O toj nesumnjivoj činjenici obavještava nas i jedan drugi historijski podatak koji se nalazi sačuvan u dragocjenom rukopisu, tzv. *Officia et preces* (ili *Horae monasticae*) koji je nekad bio cimelium biblioteke sv. Marije kao i neki drugi rukopisi koji su na žalost odlutali iz Zadra i danas se nalaze u oxfordskoj Bodleian Library. Napose su dva znamenita rukopisa dospjela u Oxford iz sv. Marije na jedan način na koji su i mnogi drugi rukopisi iz dalmatinskih skriptorija napustili matične biblioteke da budu danas velika biblioteka vrijednost u pojedinim svjetskim bibliotekama. Drugi rukopis nešto mlađi od *Officia et preces* jeste *Evangeliarium Večenegae*. Dok su *Officia* nastala po svoj prilici već u vrijeme prve abatisice Čike, ovaj drugi je nastao zauzimanjem druge abatisice Večenegae. Oba rukopisa nastala su u kaligrafskom skriptoriju sv. Krševana u Zadru, i oba su izvanredno iluminirana te predstavljaju veliko umjetničko dostignuće beneventanskog skriptorija iz druge polovine XI stoljeća.²⁶

U *Officia et preces*, na neispisanom listu, fol. 150° u XII stoljeću je beneventanom ispisan jedan neumizirani tekst, neke *Laudes* sasvim himnološkog karaktera u kojem se spominje i ime abatisice Rožane. Taj dosta zagonetan sadržaj u cijelosti glasi kako je zabilježen i neumiziran u *Officia*, u sedam redaka:

1. »Lętabunda ac iocunda fatie.
2. Huniuersus populus dalmatie.
3. Quas *Rosana* abbatissa ad honorem.
4. Semper candet splendide.
5. Inperatrix monacharum. et saluatric
6. animarum. inclinamus nostrum capud
7. tibi domina earum. AMEN.«

Tumačenje tog zagonetnog pohvalnog sadržaja zahtijeva golemo poznavanje i medievalnih himničkih poetskih izražaja uz koje se često uklapa i poneki svjetovni elemenat. Dosadašnja tumačenja, mađa potječu od prominentnih stručnjaka, ne mogu da zadovolje do kraja jer iskrsavaju nove mogućnosti i za druga tumačenja. Na žalost, ni ta nova ne mogu da budu kategorička. Čuveni muzikolog, ali jednako dobro upoznat s liturgijsko-himnolo-

²⁶ E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana. Facsimiles of South Italian and Dalmatian Manuscripts from the Sixth to the Fourteenth Century*, Oxford 1929, II, LXXIV, LXXV. – V. Novak, *Neiskorišćivana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII do XII stoljeća*. (Radovi Instituta JAZiU u Zadru, III, 58, b. 40. – O *Evangeliarium Večenegae* bit će objavljena studija, paleografska, (V. Novak) i historijsko-umjetnička (B. Telebaković-Pecarski) u izdanjima JAZiU, u »Starinama«. O vrijednosti *Officia et preces* govorit će B. Telebaković-Pecarski u svojoj disertaciji koja je u završavanju: *Glavni skriptoriji beneventane u Dalmaciji*.

škim medievalnim pjesništvom E. W. B. Nicholson gleda u tom tekstu na fol. 150vo četiri odvojena dijela.²⁷

Nicholson, nesumnjivo pod utjecajem medievalnih Hymnica smatra da se taj sadržaj odnosi u stvari na Bogorodicu i možda jednim dijelom na sv. Anastaziju-Stošiju koje je kult bio u Zadru u velikom ugledu, napose kod benediktinki.

Ove posebno dijelove tih Laudes ili himnusa Nicholson raspoređuje ovako. Prvi dio čine prva dva reda, drugi čini treći red, treći dio imao bi da bude četvrti red, a četvrti dio nalazio bi se u posljednja iskonska tri reda, koji on raspoređuje u četiri reda.

Prije svega, Nicholson u trećem redu Laudes gdje se spominje ime abatise smatra da se u teško čitljivom palimpsestu ne krije ime neke abatise, nego da se to izradirano mjesto ima da čita kao *rosata*, što je prema njegovu shvaćanju atribut abatise koja nosi vijenac ruža (»wearing a garland of roses«). Međutim, Lowe kao i ja, taj palimpsest drukčije tumači.²⁸ To jest kao stvarno ime abatise sv. Marije.

Nicholson još čini svakom od ta njegova četiri dijela posebne napomene koje treba zagledati i prema njima zauzeti određen stav.

Naime u prva dva reda pjesnik, a možda i kompozitor u isto vrijeme, obraća se, Nicholson misli nekoj svetiteljki, popularnoj u Dalmaciji. Njemu bi to mogla da bude sv. Anastazija-Stošija.

Da bi u tu nejasnoću i svoje izlaganje unio nešto više uvjerljivosti, pokušava Nicholson da dopuni stih iz trećeg reda sa *tuum missa*, pa bi tada čitav

²⁷ E. W. B. Nicholson, *Introduction to the Study of Some of the Oldest Latin Musical Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford-London 1913 § 13. Isti je Nicholson dodao štampanu ispravku i dopunu uz dragocjen katalog rukopisa Bodleian Library koji je dao znameniti bibliotekar Falconer Madan, *Summary Catalogue of Western MSS in the Bodleian Library*. Part II, kad Madan opisuje pod br. 19379 naš rukopis, pod signaturom Can. Lit. 277. Madan je u svom uistinu sumarnom opisu zapazio neumiziran tekst, o kome je riječ, i citirajući prve redove naziva abatisu *Rosata*: »... Quas abbatissa Rosata ad honorem semper candens splendide...« Na tom štampanom dodatku dodao je Nicholson neka svoja novija zapažanja od onih iz prednjeg djela, iz 1913. Ali, njegova osnovna gledišta o himnusu nisu u ovom dodatku izmijenjena.

²⁸ E. A. Lowe, *Scriptura Beneventana*, tab. LXXV, vidi u tom malo i tanimom zamračenijem palimpsestu ime abatise od koga je Lowe pročitao tri slova. Dva početna kao *ro* i posljednje *a*. Dakle, Lowe, mada upoznat sa stavom Nicholsona, u ovim izradiranim slovima i još zamračenijima tanimom, vidi jedno ime, i to jedne abatise koju on ne pokušava da identifikuje dopunjavanjem nečitljivih slova. Dopuna tog imena s naše strane nije zadržavala nikakvih teškoća jer su bili poznati podaci o starješinstvu abatise Rožane, Rosanae, koje je historijska aktivnost nesumnjiva vrlo zapažena u inače ne baš obilnoj onovremenoj manastirskoj dokumentaciji. Paleografski se taj neumizirani zapis posve podudara s vremenom abatise Rožane, što je i Lowe, neupoznat s historijskom dokumentacijom o abatise Rožani sasvim ispravno hronološki naslutio i odredio. Jednako i moja ispitivanja, tačno vremenski određuju ovaj paleografski zanimljiv zapis. Inače čitanje Lowea tek u jednom slovu se razlikuje od moga, kad on čita *imperatrix* umjesto *imperatrix*. Svakako nevažna sitnica.

Naime, Lowe glede hronologije ovog neumiziranog zapisa u potpunosti potvrđuje i moje gledanje. On naime kaže: »The date can be given only approximately. Palaeographical considerations favour the last third of the 11-th century, which is also the period to which the other Zara MS just mentioned has been assigned«, tj. misleći na *Evangelarium Večenegae*. Govoreći o imenu abatise, on, kako je rečeno, vidi prva dva slova, tj. *ro* i posljednje *a*, pa zaključuje: »Puzzling as these lines are, there can be no doubt that they have reference to a house of nouns in Dalmatia.«

redak glasio: Quas rosata abbatissa ad honorem (*tuum missa*), te bi mu to onda bio početak koludričkog himnusa!

Njegov treći dio, (inače četvrti redak), izgleda mu kao početak himnusa u čast sv. Anastazije. Pa i tu predlaže dopunu: *Semper candet splendide (laudat ili laudet clarum nomen Anastasie)*.

I na kraju, njegov četvrti dio od »Inperatrix do Amen« Nicholson smatra da su te riječi upućene Djevici Mariji od strane koludrica, koje joj se obraćaju pjesmom i molitvama veličajući je kao vladaricu i spasiteljicu njihovih duša.

Iz cjelokupnog izlaganja Nicholsonova vidi se da njegova analiza tog uistinu na prvi pogled veoma zagonetnog pjesničkog i muzičkog zapisa ne dopušta da je u trećem redu spomenuto ime neke određene abatise Rosane ili Rosate, jer po njegovu uvjerenju himan usmjeren u slavu Bogorodice i sv. Anastazije-Stošije koje je kult u Zadru bio velik i dalek, pa tako, dosljedno i u manastiru sv. Marije. Dakako, ne može se poreći stvarna historijska činjenica da su ta dva kulta bila u Zadru u prvom planu manastirskih oficija ženskih benediktinki. Ali, sasvim je drugo pitanje da li se u tom tekstu na fol. 150° Čikinih *Officia* o njima misli i njima iskazuje pohvala.

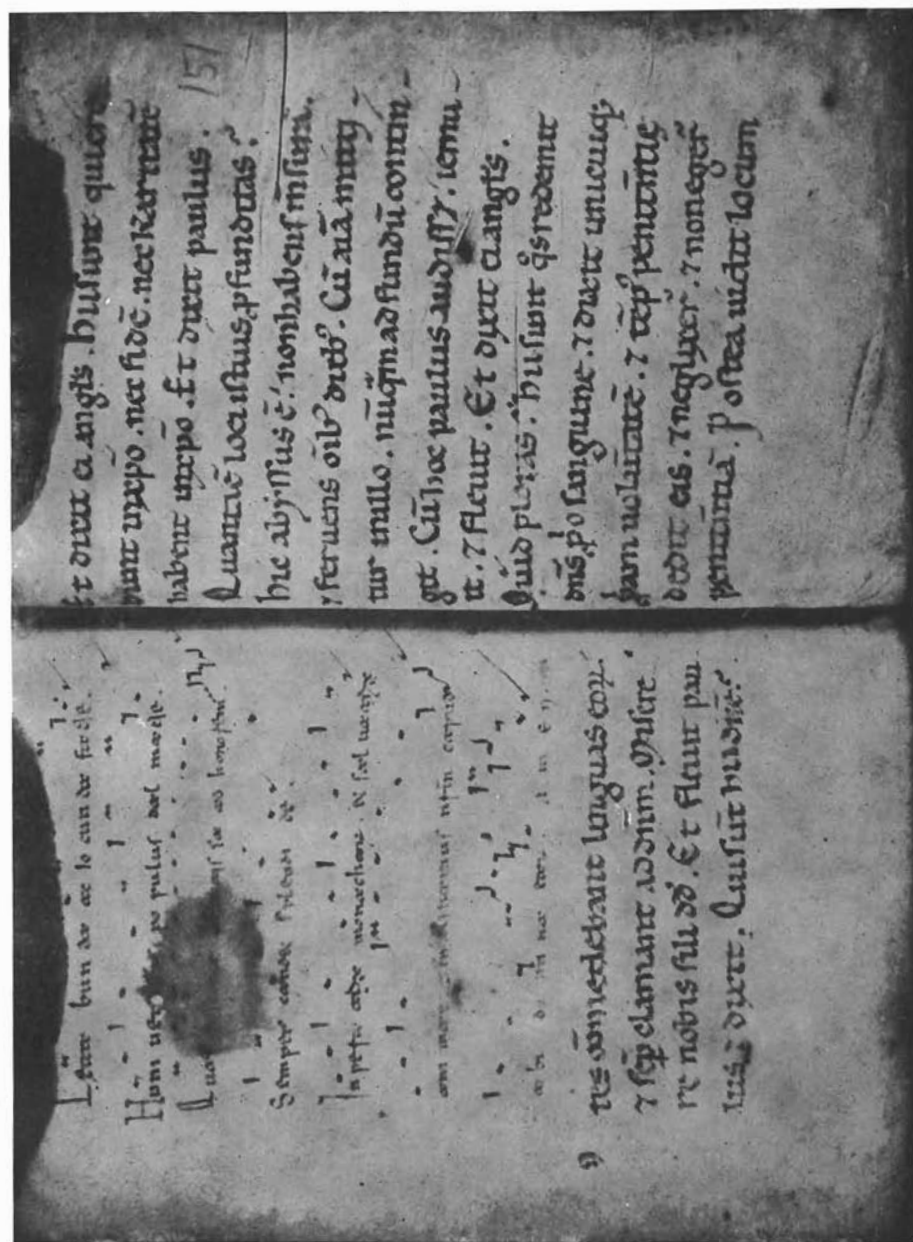
S tim gledištem Nicholsonovim podudara se u osnovi i ono liturgiste D. Kniewalda. Upoznat sa stavom Nicholsonovim prof. Kniewald se spremno odazvao da mi da svoje mišljenje. Njegova zapažanja jednako učena kao i impresivna data su spontano pregledanjem dostavljenog teksta. I on označava taj tekst kao himan.²⁹ Prof. Kniewald pokušava takođe da dopuni navodno

²⁹ Prof. D. Kniewald bio je ljubazan da me najspremnije obavijesti o svojim razmišljanjima u vezi s ovim uistinu poetski sastavljenim himnusom (ili možda samo Laudes!). On je to učinio u pismu 11. XI 1956. godine, kazavši među ostalim i ovo: »Zasad bih Vam mogao, a pr'ma vista, reći samo ovo kao najvjerojatnije: čitav je himan jedna cjelina u čast Bogorodice, ali nedostaju dva stiha, po originalnom redu 3. i 5, odnosno iza današnjeg 2. i 4. Izvorni treći stih izriče bez sumnje misao neka Gospa primi ovu pjesmu ili »ove pjesme, odnosno stihove«, uzevši u obzir plural u predašnjem stihu koga danas više nema jer slučajno nije zapisan. Isto tako nedostaje završetak strofe i misli iza današnjeg 4. stiha. Da je tome tako, dokazuje upravo sastav treće strofe od tristih, kao i nedovršene strofe i misli u prvim dvjema kiticama. To smatram više nego vjerojatnim, ali ne poznavajući ovaj čas drugih okolnosti ne bih mogao rekonstruirati stihove koji nedostaju kao ni njihov poredak. Ovakvo, na prvi pogled, trebalo bi po mom mišljenju ili slično popuniti tekst:

- I. 1. Letabunda ac iocunda fatie
2. Huniuersus populus dalmatie
3.
- II. 4. Quas Rosana abbatissa ad honorem
5.
6. Semper candet splendide.
- III. 7. Inperatrix monacharum et saluatrix
8. animarum, inclinamus nostrum capud
9. tibi domina earum. Amen.

U principu moglo bi biti da je himan sastavljen u čast sv. Anastazije, a III strofa bila bi tada naprosto doksologija, ali treba još ispitati da li je zbilja tako.

Ako je cio tekst namijenjen Gospi (ili I i II Anastaziji), zašto se govori o opatici Rožani? Mislim da se na to pitanje može dati plauzibilan odgovor. Ne mora naime da je taj himan novosastavljen, nego je lako moguće da je već otprije bio poznat i da je služio možda kod nastupa nove opatice, ili i za čitavo doba njezine vladavine u samostanu, pa se samo umetalo njeno ime. Takvih slučajeva ima dosta...« (I na ovom mjestu najsrdačnije zahvaljujem učenom liturgisti D. Kniewaldu na njegovim zapažanjima.)

izostavljene dijelove teksta, kako se to vidi u napomeni, ali ipak nešto drukčije nego Nicholson. Osim toga, mada i on smatra da je to himan u čast Gospe i sv. Anastazije-Stošije, dopušta da se u trećem redu doista spominje ime abatise Rožane – prema čitanju Lowea, a još određenije mom čitanju koje je poduprto i historijskim podacima koji nisu bili poznati Loweu, pa bi i on, sasvim sigurno, da je za njih znao, isto tako rekonstruirao njeno ime.

Izlaganja obojice naučnika nesumnjivo zahtijevaju da im se pokloni sva potrebna pažnja, bez obzira na teškoće da se prilivate i njihova gledišta, napose za njihove rekonstrukcije.

Prije svega valja upozoriti da se u tom pjesničkom sastavu spominje ne samo riječ abatisa nego i njeno ime, dok se ne spominju ni imenima ni njihovim atributima, ni Bogorodica, ni Anastazija-Stošija kojima je navodno posvećen himan! Zar je moguće da se u takvu tekstu koji bi bio posvećen Bogorodici i Anastaziji-Stošiji, ili samo jednoj od njih, ne bi spomenulo njihovo ime, dok se spominje ime jedne abatise, koje se stvarno postojanje sinhronizuje s paleografsko-hronološkim kriterijima?

U prilog shvatanjima spomenutih naučnika mogli bismo da im damo još jedan historijski kriterij i argumenat, svakako ne bez važnosti u pitanjima kulta Bogorodice u toku srednjeg vijeka, to upravo u vrijeme abatisovanja Rožane. Smatram da to treba da se kaže, iako bi izgledalo da iznosim argumente protiv svog vlastitog mišljenja. Naime, godine 1183. održavan je u Splitu znameniti crkveni synodus generalis za čitavu metropoliju, kome su prisustvovali svi sufragani splitskog nadbiskupa. Na sinodu doneseni su razni važni zaključci radi snaženja discipline i održavanja pravovjernog učenja crkve protiv raznih hereza, napose bogomila. Ali, donesen je i zanimljiv zaključak da se otada ima u čitavoj dijecezi pjevati svakodnevno oficij u čast blažene Djevice Marije. Taj zaključak glasi: »Instituimus etiam ut officium beate Virginis Marie in omnibus ecclesiis per nostram diocesim *omni die cantetur.*«³⁰ Dakako, tom sinodu u Splitu nije prisustvovao zadarski nadbiskup sa svojim sufraganima, kako je to uvijek bivalo prije 1155. kad je zadarski biskup uzvišen u čast nadbiskupa, a dijeceza bila podređena sa sufraganima gradeškom, odnosno mletačkom patrijarhu. Nije poznato iz dokumentacija da li je sličan sinod održan i u Zadru, na kome bi se donijela odluka o pojačanju kulta Bogorodice kako se to odredilo u Splitu.

Međutim, ta činjenica inače od nesumnjive važnosti, očigledno nije bila potrebna za manastir sv. Marije kao stimulans za neko veće poštovanje Bogorodice jer od samog početka postojanja manastira kult Bogorodice bio je u manastiru na najvišem stepenu. O tome rječito govori upravo rukopis *Officia et preces* u kome se na više mjesta nalaze oficiji u čast Bogorodice Djevice s tekstovima kojih inače nema u ostalim crkvenim, liturgijskim knjigama tog vremena u tolikoj mjeri. Dakle, ma koliko bila akcija splitskog sinoda važna za veliku dijecezu, sv. Marija je u tom nesumnjivo, mada izvan splitske dijeceze, bila daleko ispred tih nastojanja koje je taj sinodski zaključak u sebi sadržavao.

Unatoč učenim izlaganjima Nicholsona i Kniewalda i njihovim pogledima, smatram da taj tekst, ipak više proza nego stihovana poezija, nije himan u

³⁰ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 192.

čast Bogorodice ili Anastazije-Stošije. Ne treba, naime, tražiti, u inače nesumnjivim na prvi pogled nejasnoćama teksta, da ovaj tekst sadržava četiri sastavna dijela iz kojih su neki dijelovi izostavljeni. Znači, tekst na fol. 150vo predstavlja jednu cjelinu, bez ikakvih izostavljanja.

Od prve se postavlja važno pitanje, zašto bi jedan nesumnjivo dobar skriptor odlučio da *dā* jedan tekst skraćen bez nagoviještanja da je to tako. Ne. On je prije svega imao na raspoloženju ne samo čitavu praznu stranicu iskonskog kvaternijona na fol. 150vo nego i na 151ro, jer su tekstovi koji su sad pored spomenutog neumiziranog teksta nalaze ispisani mnogo dobnije. Znači, to ga nije moglo na to navesti, da na 150vo *dā* neki skraćeni, i k tome neumizirani tekst. Zato, polazim s gledišta da je taj prozno-muzički tekst jedna cjelina. Da li je isto lice autor teksta i autor muzičke melodije teško je reći. Ali, ako je tako, što po svemu izgleda da jeste, onda bi u protivnom slučaju trebalo odgovoriti i na pitanje šta je s onim neispisanim neumama koje su imale da prate one izostavljene dijelove proze. Zar je to bio samo podsjetnik za jedan veći himnus koji se imao na određene praznike pjevati? Teško bi se smjela pretpostaviti takva mogućnost prema analogijama koje postoje u stereotipnim ponavljanjima pojedinih poznatih liturgijskih tekstova, recimo rezponzorija ili antifona, dijelovima psalama, itd., u misalima ili brevijarima. Crkveni funkcionari su ih morali da nauče naizust još u kleričkim školama da bi kasnije kao svećenici ili monasi mogli valjano da vrše određene crkvene obrede pri misama ili drugim oficijima. U sv. Mariji je muzička tradicija vrlo dobro poznata upravo iz njenih rukopisa, molitvenih knjiga.^{30a} Pa opet se ne bi mogla dopustiti ili takva muzička površnost, što sumnjamo da je slučaj, ili skraćivanje jer su navodno i tekst i melodija bili dobro poznati, pa je skriptor samo nagovijestio dijelove teksta i melodije. Već je rečeno da skriptora na to ne bi nikako prisilio nedostatak prostora jer je imao na raspoloženju prazne dvije strane, prije svega za tekst a onda i za natpisane neume. Muzikolozi bi mogli da unesu u to pitanje nešto više svjetlosti, uzimajući u obzir moguće analogije, dakako, u himnološkoj poeziji.

A sada još ponešto o postavljenom pitanju da li je u palimpsestu ime *abatise* ili je to atribut »*rosata*«^{30a} dodat uz riječ *abbatissa*? Dakle, da li je to *abbatissa Rosana*, ili *abbatissa rosata*? Ako je ovo drugo slučaj, onda bi se taj atribut nalazio uz riječ *abbatissa* koji zajedno čine epiteton bilo za Bogorodicu bilo za sv. Anastaziju-Stošiju. Koliko mi je poznato, nigdje se ne daje Bogorodici naziv *abbatissa*, a tako isto ni za sv. Anastaziju-Stošiju, mučenicu i učenicu sv. Krševana čije je relikvije donio iz Konstantinova grada u Zadar sv. Donat početkom IX stoljeća i položio ih u katedrali sv. Petra koja će se otada nazivati imenom sv. Anastazije-Stošije.³¹ Prema tome, upravo ta činjenica potvrđuje da se doista radi o stvarnoj *abatise*, koje ime je sakriveno u palimpsestu kao *Rosana*. Šta je navelo nekog čitaoca ovih *Officia* da je izradio njeno ime ne bi se moglo reći i uzaludna bi bila sva moguća domišljinja. Ali da se u tom palimpsestu krilo doista ime svetomarijske *abatise*, osjetio je i neki mnogo kasniji radoznali čitalac kad je taninom pokušao da odgonetne njeno ime, a nama danas još više otežao čitanje. Da je i on mislio da se na tom izbrisanim prostoru ne krije ni ime Bogorodice ni Anastazije

^{30a} V. Novak, *Zadarski kartular*, 235–237. U tome je bogat *Evangeliarium Večenegae*.

³¹ C. F. Bianchi, *Zara Cristiana*, I. Zara 1877, 89.

izvan svake je sumnje. Za tog radoznalog čitaoca bilo je od važnosti da sazna ime abatise u koje su slavu ispjevane te Laudes i ujedno komponovane, kojih se melodija nalazi u starim i tipičnim beneventanskim neumama.

Ne zna se, dakako, ni za autora teksta kao ni melodije. Nije isključeno da je i tekstu i melodiji dalo oblik jedno i isto lice. U vrijeme kad je na čelu manastira sv. Marije abatisa Rožana, u njemu se nalazi kao kapelan nekadašnji njen gojenac *Prvoš* koji se u odraslim već godinama, u dokumentima naziva *Prvonja*. I kasnije, poslije smrti Rožane, kapelan Prvonja nalazi se ne samo kao crkveno lice u službi manastira, već se vidi i u situacijama kad brani interese manastira. Prvonja je dobro znao i zahvalno se sjećao svega šta je za njega uradila abatisa Rožana kad ga je kao siročće prihvatila, odnjegovala i omogućila mu da postane svećenik. Ako je *Prvoš* (*Prvonja*) bio prožet osjećajima zahvalnosti i prema svima koji su ga u djetinjstvu zadužili, a to su i abatisa kao i čitav manastir i ostale tadašnje koludrice, u što ne treba nimalo sumnjati, očigledno je da je mogao u jednoj određenoj prilici dati izraza tim svojim duboko usađenim osjećanjima. U trenutku poetske inspiracije koju su izazvala sjećanja i osjećanja zahvalnosti sačinio je Prvonja te *Laudes*, odužujući se time i manastiru i abatisi koji su ga podigli i učinili dostojnim članom tadašnjeg zadarskog društva. Naprosto zahvalni kapelan manastira sv. Marije želio je da takvim sastavom, prozno-melodijskim, proslavi manastir i njenu starješinku koja mu je u najtežim časovima zamijenila majku. Ništa ne iznenaduje da je tu svoju literarno-muzičku poemu zabilježio upravo u knjizi koju je nesumnjivo imao često u ruci vršeći svoje kapelanske dužnosti čitajući razne molitve sabranim koludricama, bilo u crkvi, bilo u njihovu kapitolu kod kojih je redovno prisustvovala i abatisa Rožana. A tu je knjigu nesumnjivo imala u ruci ponekad i abatisa Rožana koja je kao učena žena zacijelo dobro poznavala i latinski jezik. I kad se valjano zagledaju riječi tih *Laudes* u čast i slavu manastira i njene abatise, ma koliko su udaljene nekim liturgijsko-himnološkim motivima, ipak na sebi zadržavaju patinu jedne crkvene sadržajne devocije. S jedne strane, autora je prožimao duh crkve i pobožnosti, a s druge tekst i melodija bila je namijenjena jednom manastiru i jednoj abatisi, kojima se zahvalni pjesnik divi, pozivajući se na čitav dalmatinski puk, *populus!* Jer on je dobro znao koliko je manastir, a tako isto i njegova abatisa bila poznata i cijenjena u Zadru, pa vjerojatno i širom Dalmacije. Dakle, ako je *Prvoš* (*Prvonja*) autor tih *Laudes*, a po svemu mi se čini da je doista tako, onda bi on bio i prvi nama poznati zadarski pjesnik koji je svoja osjećanja literarno-umjetnička izrazio latinskim jezikom, mada se ona iskonski bila duboko slavenska. Prvonja kao učen svećenik dobro je i inače poznao tu specijalnu vrstu dalmatinske latinske književnosti, *Laudes*, koje su se toliko i toliko pjevale u čast i veličanje visokodostojnih ličnosti, profanih kao i crkvenih, pa je samo malo trebalo da se i on okuša u toj vrsti književnosti i da da oduška svojim osjećanjima zahvalnosti, pa i priznanja onima koji su ga toliko zadužili, a bili su i inače dostojni za tako visoka literarna priznanja. Medievalne *Laudes* u Dalmaciji imale su veliku, dugu tradiciju i kudikamo prije nego što je, recimo, Prvonja ispjevao ove u

časť sv. Marije.³² Ako se, dakle, polazeći u analizu tog teksta s nešto više smionijeg promatranja, bez obzira na to da je sve to zabilježeno u jednoj izrazito molitvenoj knjizi, onda u tim *Officia et preces*, na spomenutom fol. 150° ne vidimo glorifikovanje Bogorodice ni sv. Stošije – jer njima je u toj istoj knjizi na više mjesta i onako odato najdostojnije molitveno poštovanje, – već časno i dostojno priznanje manastiru i starješinki njegovoj abatisi Rožani. Ona je bila koja je razgarala duše i srca monahinja za visoke monaške ideale, usmjerene k velikim ciljevima, prema položenim zavjetima pri primanju u manastir. Duh i smisao tih Laudes daleko je od svake vulgarnosti i sadržava u sebi devociju koja može da bude kod naroda izražena i sa »*leta-bunda ac jocunda fatie*«. Ali nikako ne pred Bogorodicom! »*Huniversus populus Dalmatie*« a mogao je tako da se vlada samo pred profanim licima.

Možda se ni izdaleka ne može vidjeti koliko je manastir sv. Marije od svojih prvih početaka bio visoko cijenjen, jednako u XI kao i u XII stoljeću. Kad Zadraniin gleda oko sebe, oko svog grada kroz čitav širok njegov konfin, u njegovim se mislima i očima nalazi i čitava Dalmacija. Kad je u očima Venecije najznamenitiji, najjači i najinteresantniji grad na istočnoj obali Jadrana upravo Zadar, onda su zacijelo i sami Zadrani znali i svoju vrijednost i vrijednost grada u kome su oni proživljavali sudbinske procese. A pjesniku nije trebalo mnogo da u nadahnuću, slaveći znameniti manastir svoga grada, svoje Laudes poveže sa čitavom Dalmacijom.

Promatrajući tako taj nesumnjivo zanimljiv literarno-muzički sastav na fol. 150° kao jednu potpunu cjelinu iz koje nije ništa izostavljeno, onda se njena sadržina u potpunosti odnosi na pohvaljenu ustanovu kojom sjajno upravlja njena starješinka, upravo abatisa Rožana. Ili jasnije i određenije, te Laudes su jedna osjećajno-poetska pohvala zadarskim monahinjama i njihovoj abatisi Rožani. A te Laudes iskazane su devotno, mada i s mnogo uzvišenih epitetona abatisi, u stilu crkveno-poetskog izražavanja. Najveće priznanje odaje pjesnik kad odmah u uvodu dovodi pred monahinje i njihovu abatisu čitav narod Dalmacije da i taj s njima oda hvalu i čast toliko znamenitoj ustanovi i nenoj starješinki. Sve je to iskazano jednostavno, ali s jako intoniranim značajnim pohvalnim izrazima, napose za abatisu Rožanu. A kad se uzme u obzir tko kome iskazuje pohvalu, onda je sve to i shvatljivo, posve prirodno. Stoga ti redovi u slobodnijem prijevodu, kazuju kao jedna cjelina ovo:

Čitav narod Dalmacije, vesela i razdragana lica, tu je da pozdravi monahinje i njihovu abatisu Rožanu. Te monahinje, upravo ta abatisa Rožana sjajno razgrijeva u časti. A ona je prožeta svim mogućim sjajnim vrlinama, iskazanim u epitetonima kao što su »vladarica monahinja, spasiteljka njihovih duša.« Zato pjesnik i pobožno i uzbudljivo sa žarom poziva sve, tj. čitav narod Dalmacije da »prikloni glavu pred njihovom gospodaricom«. U stilu je autora i lijepih želja, da Laudes završi sa crkvenom potvrdom »AMEN« koja se nerijetko i profano uzima u značenju: »Neka tako bude, doista!«

³² V. Novak, *Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII do XII stoljeća*. (Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. III, 55–63.)

Dalja traženja analogija, bilo crkvenih ili profanih, za te redove teksta u zadarskim *Officia et preces*, mogla bi dati još jače osnove, bilo za jedno ili drugo suprotno gledište interpretacije tog teksta.³³

Najzad još i posljednje pitanje, postavljeno suprotnoj strani, na koje bi trebalo određenije odgovoriti, zašto bi se u himnusu Bogorodici ili nekoj svetiteljki, ma koliko visoko bila cijenjena, spominjalo i ime jedne abatise, još nikako svetiteljke, iako izvanredno zaslužne? A sve to otežava da se prime interpretacije Nicholsona i Kniewalda, ma koliko bile učeno objašnjavane.

Abatisa Rožana posljednji put se nalazi spomenuta u manastirskoj *Descrizione* uz godinu 1187. Njena nasljednica spominje se prvi put 1190. godine.

PRED ZADARSKU KATASTROFU

Bogatu baštinu u nasljeđe ostavila je abatisa Rožana svojoj prvoj nasljednici. Jednako kulturnu kao i materijalnu, a iznad svega opće priznato poštovanje i ustaljen visok ugled manastira koji je uživao u Zadru i daleko van njega. Bila je to Tolja, kćerka Lampridija, koja se u svojoj prvoj povelji koju je ona izdala 5. aprila 1190. naziva kao »Tollia, filia Lampridii, abbatissa monasterii sancte Marie, *canonice constituta* . . .«³⁴ Tako s tom značajnom intitulacijom saznajemo po prvi put i za ime oca jedne abatise, što to dosad nije bilo poznato iz ranijih dokumenata, osim za prve dvije abatise, Čiku i Većenegu. Zatim, što je takođe od značenja, da je ona bila na svoj položaj dovedena po kanonskim propisima koji su u manastiru vrijedili na osnovu pravila Benediktova reda. Iz dokumenata u drugoj polovini XII stoljeća možemo da vidimo samo dvojicu Lampridija. Jedan je zadarski nadbiskup koji je prije bio biskup a od 1155. postavljen od pape i dužda za nadbiskupa, i drugi Lampridije, nesumnjivo ugledni zadarski patricij, sin Vitačin, koji se inače pojavljuje češće u dokumentima.³⁵ Tolji je mogao da bude otac i zadarski biskup, kasniji nadbiskup, jer se još dugo vremena poslije energičnog istupanja Rimske kurije da se poštuju odluke o celibatu cjelokupnog klera Zadar dugo opirao zadržavajući običaje bizantijske crkve.³⁶ Nisu se tada ženili samo niži nego i viši svećenici, pa i nadbiskupi, kakav je bio slučaj u Splitu u XI stoljeću, s nadbiskupom Dabralom.³⁷

Razni su poslovi okupirali Tolju odmah pri njenu početku upravljanja manastirskim dobrima. Da bi se izbjegli mogući nesporazumi graničnih sukoba sa susjedima, bila je prisiljena da izvrši reambulaciju jednog vinograda

³³ Na žalost nisu mi dostupna *Analecta hymnica mediæ ævi* (izdavači M. Dreyes i C. Blume, 1886–1922, koja će se pojaviti ponovo 1961. u novom izdanju, Minerva G. M. B. H. Frankfurt (Main).

³⁴ V. Novak, *Zadarski kartular*, 264–265 i faksimil fol. 2vo; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 242–243.

³⁵ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 137, 152, 153, 171, 172, 225, 244.

³⁶ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 289–290.

³⁷ Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana* (Ed. Fr. Rački), MSHSLM, vol. XXVI, 1894, 46. »Dicebat enim (Dabralis archiepiscopus) predictam mulierem sibi fore legitimam, quam ex consuetudine orientalis ecclesie secum poterat licite retinere.«

koji je, čini se, bio naročito u pitanju, mada se u povelji kaže da su »multa nostri cenobii territoria interminata.«³⁸ Na žalost, ni u toj povelji koju je poslije reambulacije svih međašnih punktova i položaja izdala Tolja ne kaže se gdje se u stvari taj vinograd i nalazio. A upravo takvi su nedostaci topografske prirode često doveli do nesporazuma, pa i oštrijih sukoba koji su se najzad morali rješavati pred nadležnim sudom. Ta se reambulacija izvršila po izričitoj želji abatise Tolje poslije savjetovanja očigledno sa svojim koludričkim kapitulom, a možda i s opatom sv. Krševana koji je tada bio u neku ruku svetomarijska nadzorna vlast, a ne nadbiskup. U povelji koju je abatisa Tolja izdala poslije izvršene reambulacije svih graničnih punktova kaže se da joj je tu pomoglo sjećanje starijih Zadrana, pa je onda odlučila da se to utvrdi i zvaničnim dokumentom koji je pisao zadarski notar Blaž. »... secundum quod nostris senioribus occurit memorie, iussimus terminare et terminos in scriptis redigere, ne forte contra nos aut nos contra aliquos aliquando insurgamus...« Pri toj reambulaciji učestvovala je abatisa Tolja s još četiri koludrice, kojih se imena i spominju. Bile su to Dobroša, Buna Galcanova, Viula i Buna Trpimirova. Među brojnim svjedocima nalazio se i već dobro poznati prezbiter Priuonia = Prvonja, dok je pravnu stranu vodio i sačinio instrumenat notar Blaž.

Ali, čini se, bilo je i drugih svetomarijskih posjeda koje iz nepoznatih razloga Tolja nije 1190. reambulirala, barem tako izgleda, a oni su 1199. došli u pitanje zbog njihovih zaposjedanja od strane nekog Orjena i drugih njegovih suučesnika. Posjedi su se nalazili u Brdima, inače danas neizvjesne ubikacije.³⁸ Manastir se pozivao na to da je te posjede stekao još u vrijeme kralja Petra Kresimira IV (1072. godine).³⁹ Čini se da je manastir baš za te zemlje u Brdima imao još ranije sudska objašnjavanja, dok je bio na čelu Zadra knez Damjan, a manastir je tada zastupao advokat Kuzma, sin Jančijev (dakle, možda oko 1190. godine kad je Tolja vršila jednu raniju reambulaciju). Čini nam se, da to nisu ipak iste zemlje, koje je sada Orjen uzurpirao i zadržao ih u vlasti. Na sudu se spomenuo i »priuilegium Cresimiri regis bone memorie«. Ali sada, 1199. godine nije bilo više u životu Damjana jer se njegova ranija presuda označava da je bila donesena »coram comite, illustris memorie«. Međutim zna se da je još 1198. godine bio živ.⁴⁰

Nakon Damjanove smrti, po svemu se čini, neko vrijeme nije se birao knez comes, pa su vrhovnu vlast predstavljali u Zadru sedmorica konzula. Nepoznato je koji su bili uzroci da se upravljanje gradom povjerilo sedmorici konzula, zacijelo najuglednijih i najutjecajnijih građana Zadra. Ta sedmorica konzula, septem consules, imali su u svojim rukama svu vrhovnu vlast, pa dosljedno i jednu od najvažnijih, sudačku. Kod svih iole važnijih sporova morala su suđenju prisustvovati barem četiri konzula, da bi presude postale pravovaljane. Orjen, optužen od manastira za protivzakonito prisvajanje manastirske zemlje, pripadao je nesumnjivo uglednijem rodu jer je pokazao ve-

³⁸ V. Novak, *Zadarski kartular*, 220–225.

³⁹ V. Novak, *Zadarski kartular*, 154–157. Faksimili fol. 25ro–25vo, 30ro–30vo. Taj navodni privilegij kralja Kresimira jest falsifikat i poslije 1072. godine, nalazeći se u kartularu, poslužio je kao neko svjedočanstvo, ali je zakletva fide dignae personae bila presudniji momenat u dosuđivanju zemalja manastiru sv. Marije.

⁴⁰ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 290, 294, 318.

liku otpornost pred vlastima i prema njima, ne hoteci se pokoriti presudi bivšeg, pokojnog komesa Damjana. Sudenje je bilo na glavnom trgu iza tribina crkve sv. Petra Novog.⁴¹ Prisutni konzuli, sudeći prema imenima njihovim, Hrvati, imali su s Orjenom nemalih raspravljanja, jer je i on zahtijevao i sada kao i ranije još za komesa Damjana da se netko iz manastira zakune na Kresimirovo navodno zavještanje. Ranije je Tolja to odbila, očigledno nedovoljno sigurna u ispravnost dokumenta, mada su te zemlje pripadale manastiru više od stotinu godina. Uporni Orjen je na suđu izjavio odlučno, »ideo a terra nominata exire nolumus nec debemus.« Suci konzuli su, unatoč pokazanoj povelji, zatražili od manastira da se neke od monahinja zakunu da manastir uistinu i stvarno kao vlasnik posjeduje zemlje u Brdima. Takvu je zakletvu položila kaluđerica Marinja, kćerka Dragšanova, zacijelo najbolje upoznata sa stanjem stvari nego koja druga koludrica. Poslije toga je određen broj lica izašao u Brda, zajedno s pristavom, kako bi se što ispravnije izvršio razvod manastirske zemlje, »ut ipse nominatam terram circumiret camque de una uilla ad aliam sicut in priuilegio regio habebatur.« Razvod je bio učinjen vrlo pomnjivo i detaljno je sve opisano gdje se nalaze glavni termini. Tako je sud imao dovoljno jasnu sliku o cjelokupnom sporu. Konzuli su zato 22. maja 1199. godine izdali sudsku presudu u kojoj se obilježavaju svi međaši, inače sada obilježeni kamenim stubovima u koje je uklesana sigla M. koja je označavala da zemlja pripada manastiru sv. Marije, »lapis signatus signo sancte Marie inmersus.« Presuda je bila izrečena in plena curia, te je tu pročitan i dokumenat, memoriale iudicii scriptum. Njega je napisao notar i đakon sv. Stošije Blaž prema naređenju prisutnih konzula. Tako je Orjenu oduzeta zemlja koju je s velikim ubjedenjem svojatao kao svoju.

Koliko je vremena poslije 1190. Tolja upravljala manastirom ne može se prema manastirskim dokumentima ništa određenije da kaže. U dokumentima nje nema, a u spiskovima *Descrizione* i *Memorie* postoji neslaganje. Jer *Descrizione* od 1190. do 1199. stavlja kao abatisu Stanu, a *Memorie* Flaviju. Međutim, *Descrizione* zna za Tolju još 1208. godine!⁴² Dakle, upravo u stvarima koje su morale da budu najpoznatije samom manastiru vlada neizvjesnost, stvarno potpun mrak. Treba reći da se ime abatise Stane doista javlja u nekim šturim izvodima i zapisima svetomarijskog kartulara o nekim njenim kupovinama, ali njih nije moguće ni približno datirati. Nikako ne prije 1210. godine.⁴³ I to zaključujemo prema morfološkim, paleografskim kriterijima.

Inače je Zadar upravo u tom posljednjem deceniju XII stoljeća doživljavao teške dane. Upravo 1190. godine, dakle u vrijeme sigurnog abatisovanja Tolje Zadar se žestoko sudario s Mlecima, i te je godine izvojevao nad Mlečanima mjeseca maja slavnu pobjedu. A ta se pobjeda proslavljala u Zadru s naročitim slavljem pri čemu su svi pristalice zadarske samostalnosti najraspoložnije učestvovali.⁴⁴ Dakako, sasvim u srednjovjekovnom stilu, proslavljalo se

⁴¹ F. C. Bianchi, *Zara Cristiana*, I, 383, ubicira S. Pietro Nuovo de platea magna sa današnjim glavnim trgom.

⁴² Fol. 40re.

⁴³ V. Novak, *Zadarski kartular*, 267–268. I. Kukuljević, *Codex diplomaticus*, II, 161–162, a tako isto prema njemu T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 249, datiraju ove zapise u vezi s abatisom Stanom sa o. 1190. godinom.

⁴⁴ F. Šišić, *Poviest Hrvata*, 107.

to na trgovima i ulicama, kao i u crkvi, a gradsko vijeće, i zacijelo s njime svi spomenuti septem consules, darovali su, bolje vratili sv. Krševanu ostrvo Maun koje je nekad manastiru darovao kralj Petar Kresimir IV (1069. godine). Sudeći po tome, čini se da je manastir Krševan bio aktivno na strani koja se opirala mletačkoj vlasti u Zadru, o čemu su Zadrani zadali tokom XII stoljeća dosta nevolja Mlecima zbacujući njihovu vlast, kad god im se zato pružila i najmanja prilika.⁴⁵ Ali ta pobjeda Zadrana izazvala je u Mlecima najsudbonosnije odluke za osvetu kakve su se rijetko javljale i u srednjem vijeku. Mleci su odlučili da pobunjenički grad kazne najsvirepijim razaranjem, jer taj se grad, »najjači grad u Evropi koji se nalazi u Slavoniji,« kako za nj kaže dužd Dandolo, morao pokoriti talasakratskom ekspanzionizmu gorde kraljice mora, najprije Jadrana, a onda po općim težnjama i čitavog Mediterana kako bi se proširila ta vlast i na dalji Bliski Istok. To je, najzad Venecija postigla, ne vlastitim vojničkim snagama, nego kupljenom snagom krstaša koji su krenuli na pohod u »Svetu Zemlju«, na daljne osvajanje kolonijalističkih pozicija, dakako, uz blagoslov rimskog pontifika. Dužd je odlučio, a krstaši skupljeni u Veneciji za pohod u rat protiv »nevjernika«, prihvatili su, da grad pun crkava, manastira, svećenstva, monaha, monahinja, relikvija i znamenitih umjetničkih i arhitektonskih i likovnih spomenika, biblioteka i arhiva, razore i popale, samo stoga što se opirao duždu i mletačkoj vlasti, nametnutoj mu uvijek samo silom. Grad nadbiskupa, opata i mnogobrojnog svećenstva napadnut je strašnije nego za krstaše najstrahovitiji nevjernici! Nije mu pomoglo ni to što su građani na zidine iznosili krstove da tim najstrahovitijim banditima i pljačkašima, ma se oni zvali i francuskim »vitezovima« dokažu da oni nisu bezvjernici ni pogani. Tako je slavenski Zadar imao da bude prvi, koji će osjetiti strahovite razaračke udarce mletačko-francusko-papsko-latinske imperijalističke koalicije evropskog osvajačkog kolonijalizma na Istoku, a sve pod najhipokritskijom maskom parolom »oslobađanja sv. Groba iz ruku nevjernika.« Šta se sve dešavalo i u najstrahovitijim užasima proživljavalo u Zadru tih novembarskih dana 1202. godine – dobro je poznato u jugoslavenskoj kao i opštoj historiografiji.⁴⁶ Šta je sve stradalo tada, i idućih mjeseci, teško je ustanoviti. Dovoljno je upozoriti na dramatski prikaz svega tog banditskog divljanja ljudi koji su na svojim odeždama nosili simboličku oznaku Krista, koji nam je ostavio naš ljetopisac Toma arhidakon splitski.⁴⁷ Užasi novembarskih dana 1202. pogodili su sve odreda u Zadru, svjetovnjake kao i crkveni red. Zadrani su, koliko se to može vidjeti iz sačuvanih dokumenata, u bolu i užasima bili sjedinjeni više nego ikad ranije. Prednjačili su im benediktinci i benediktinke. Iz nekih se dokumenata vidi da je tkonski manastir sv. Kuzmana i Damjana, inače raniji sv. Ivana u

⁴⁵ F. Šišić, *Poviest Hrvata*, 79, 90, 103.

⁴⁶ F. Šišić, *Poviest Hrvata*, 169–184.; P. Skok, *Tri starofrancuske kronike o Zadru u godini 1202*, Zagreb 1951, 84–85. Na tabli V nalazi se slika jednog od krstova, od kojih se jedan nalazi još danas u crkvi sv. Krševana, a drugi u crkvi sv. M.hajla. Zadarska tradicija tvrdi da su baš ovi bili istaknuti na zidinama, ali uzalud, pred nemilosrdnim osvajačima, željnima pljačke, podstaknutima još od inicijatora napadača dužda Dandola koji ih je obavijestio da se u Zadru nalaze golema bogatstva.

⁴⁷ Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana*, 84. »In recessu totam (i. e. Jaderam) in solitudinem redegerunt. Dirruerunt enim omnes muros eius et turres per circuitum, et uniuersas domos intrinsecus, nil nisi solas ecclesias relinquentes.«

Belgradu na moru koji je Venecija razorila 1125. godine dao zaklona brojnim zadrarskim izbjeglicama. Oni su se na sreću bijegom iz grada spasili od krstaško-mletačkog banditizma. Zadrani, pak, poslije dvije godine, odužili su se svojim dobročiniteljima u vrijeme njihova najstrahovitijeg stradanja što su ih obdarili crkvom sv. Dimitrija »*quorum nostre desolationis et exilii tempore uos et monasterium uestrum agnouimus nobis et profligantibus fore asilum pariter et auxilium.*«⁴⁸ A ta ista crkva koju su Zadrani poklonili benediktincima u Tkonu, pripadala je ranije ženskom manastiru sv. Dimitrija, kojega su zidine imale da budu razorene. I bile su žrtva duždeve bjesomučne osvete. Benediktinke sv. Dimitrija razbjegle su se na sve strane. Jedan dio našao je zaklona kod crkve sv. Petra u Bibinju, a drugi u manastiru sv. Andrije u Rabu. Kad se njihova abatisa Viola godine 1208. vratila iz Raba u Zadar, našla je svoju crkvu poklonjenu tkonskim benediktincima. Tom aktu ona se nije protivila, naprosto stoga, jer obnova manastira nije bila moguća. Violu je sestrijski prihvatila abatisa Tolja, nesumnjivo Rožanina nasljednica, kao i sve ostale svetomarijske koludrice, »*benigne et misericorditer a Tolia sancte Marie abbatisa et sororibus.*«⁴⁹ One pak benediktinke, kod sv. Petra u Bibinju, a bile su četiri, po imenima izrazite Hrvatice, Draguša, Grđa, Premila i Dobroša, godine 1207. sa svoje strane poklonile su tu njihovu crkvu u Bibinju istim benediktincima na Tkonu u znak opće zahvalnosti, sjećajući se strašnih dana pustošenja Zadra i manastira sv. Dimitrija, »*instante tempore maxime perturbacionis et supervenientibus diebus malorum et dolorum in quibus civitas Jadertina solotenus prostrata est.*«⁵⁰ Duboka i duga su bila teška sjećanja na rane koje su zadate Zadranima, bez obzira kome su redu pripadali. Zadate su bile strahovite štete i divljačka pustošenja i najljepšim kulturnim tekovinama koje je Zadar tokom prethodnih stoljeća stjecao i ljubomorno čuvao. Beskrajno velik je niz umjetničkih vrijednosti koji je bio ili uništen ili otet.⁵¹

Velika i teška stradanja tih mjeseci od osvajanja Zadra do odlaska zločinaca s krstovim oznakama na leđima nesumnjivo nisu sigurno ni u manastiru sv. Marije ostala bez isto tako teških uspomena kao i kod ostalih Zadrana. Izvori ništa ne kazuju da li su monahinje bile u zbjegu, ili je abatisa Tolja čvrsto ostala na mjestu praga i ognjišta manastirskog, braneci ga ugledom i dostojanstvom žena benediktinaka, kao što je to bivalo i u kasnijim vremenima, štaviše i u Drugom svjetskom ratu. Da li je manastir sv. Marije pretrpio kakva oštećenja divljačkih i pobješnjelih krstaša, o tome ne govore ništa manastirske kronike koje su potekle očigledno od provenecijanskih autora.

⁴⁸ T. Smečklas, *Codex diplomaticus*, III, 41.

⁴⁹ T. Smečklas, *Codex diplomaticus*, III, 79-80; D. Farlati, *Illyricum sacrum*, V, 71.; F. Bianchi, *Zara Cristiana*, I, 436.

⁵⁰ T. Smečklas, *Codex diplomaticus*, III, 66-67; F. Šišić, *Poviest Hrvata*, 196.

⁵¹ F. Bianchi, *Zara Cristiana*, 89-90; Vrlo impresivni prikaz divljanja krstaša vrijedno je prenijeti iz spomenute, inače danas dosta rijetke knjige. »I crociati veneti, e francesi, guidati dal loro duce Enrico Dandolo, geloso della zaratina potenza, deviando ignominiosamente dalla santa impresa, assalirono nel novembre 1202 la città nostra, la espugnarono dopo un'acanita resistenza, ne alterrarono i bauardi, le mura, i palazzi, e ne smantellarono le chiese e gli altari; ... Spianata con la città anche l'antica e bella cattedrale di s. Anastasia«; Katedrala je bila obnovljena mnogo kasnije i njena konsekracija bila je 27. maja 1285. godine s osobitim svečanostima.

Mržnja na osvajače odražavala se i u toku daljih stoljeća, jer pobune Zadrana protiv Venecije nisu bile okončane svirepim rušenjem njegovih zidina.

Nema sumnje da je manastir sv. Marije u XI i XII stoljeću izgradio takve duboke i čvrste temelje da je izdržao sve moguće olujine koje su se nadvijale nad gradom i nad njihovim velikim kulturnim tekovinama. Manastir sv. Marije iz ta dva stoljeća ostavio je daljim stoljećima najsvjetliju baštinu koja ga je održala do danas. A u ovoj zagonetnoj starosti manastira sadržana je i njegova veličina.